

הרב ישראל רוזן

חובת הצלה ע"י פגיעה ב'רודף'¹

א. מקור ההיתר והחובה להתגונן ולהציל

שנינו במשנה (סנהדרין עג,א) "ואלו הן שמצילין אותן בנפשן – הרודף אחר חברו להרגו" "...". וברש"י: "ניתנו ליהרג לכל אדם כדי להצילן מן העבירה ומקראי נפקי". מלשון רש"י "ניתנו" משמע לכאורה שזהו היתר אך לא חובה. ברם בסוגיא שם, דנפקי מקראי, משמע שזו חובה.

כך כתב במפורש הרמב"ם (הל' רוצח ושמירת נפש א,ו): "הרודף אחר חברו להרגו, אפי' היה הרודף קטן, הרי כל ישראל מצווין להציל הנרדף מיד הרודף ואפי' בנפשו של רודף". ולהלן בהל' טו: "הרואה רודף אחר חברו להרגו או אחר ערוה לבועלה ויכול להציל ולא הציל ה"ז ביטל מצות עשה שהיא 'וקצותה את כפה' ועבר על שני לאוין על 'לא תחוס עינך' ועל 'לא תעמוד על דם רעך'".

כיצד לומדים דין הצלה מן הפסוק (דברים כה, יא-יב) "כי ינצו אנשים יחדו איש ואחיו וקרבה אשת האחד להציל את אישה מיד מכהו ושלחה ידה והחזיקה במבושיו וקצותה את כפה לא תחוס עינך". הנה בספרי דרשו (שם): "'וקצותה את כפה' – מלמד שאתה חייב להצילו. מנין שאם אין אתה יכול להצילו בכפה הצילו בנפשה? ת"ל 'ולא תחוס עינך'", ומותר להרגה. הספרי, והרמב"ם בעקבותיו, למדו שענין הפסוק הוא שהאשה היא הרודפת, והחזקת המבושים יש בה כדי להמית (ו"ל הרמב"ם שם הל' ח: "אחד מבושיו ואחד כל דבר שיש בו סכנת נפשות").

מקור נוסף מן התורה להיתר הפגיעה ב'רודף' נמצא בדין גנב הבא במחתרת. הכתוב אומר (שמות כב,א) "אם במחתרת ימצא הגנב והוכה ומת אין לו דמים". ודרשו בסנהדרין עב,א: "מ"ט דמחתרת? תזקה אין אדם מעמיד עצמו על ממונו... והתורה אמרה אם בא להרגך השכם להורגו". ושם בע"ב נאמר שלא דוקא בעל הבית שחתרו אל ביתו אלא: "'והוכה' – בכל אדם...דרודף הוא". למדנו מכאן כי פשט הפסוק הוא

1. ראה מאמרי ביתר פירוט ב'תחומין' כרך י', עמ' 76, 'התגוננות עצמית במחיר חיי הרודף'

היתר להתגוננות אישית, ע"י בעה"ב הנרדף. בדרך הדרש למדו שגם אדם אחר יכול להציל את בעה"ב בנפשו של הגנב שאמנם מתכוון לרכוש אך מוכן גם לפגוע בבעה"ב.

יתר על כן, מלשון הגמרא משמע כי אין זה רק היתר לאדם נוסף להציל באמצעות הריגה אלא חובה, שהרי לשון חז"ל היא: "אם בא להרגך השכם להורגו", בלשון חיובית ואקטיבית!

מקור נוסף לחובת הצלה מדי רודף, אפי' בדמו, מצאנו בגמ' (סנהדרין עב,ב) "רודף שהיה רודף אחר חברו להרגו אומר לו ראה שישאל הוא ובן ברית הוא והתורה אמרה 'שופך דם האדם באדם דמו ישפך' (בראשית ט), אמרה תורה הצל דמו של זה בדמו של זה". (רש"י: "כל הרואה אותו ישפוך דמו בשביל אותו אדם שהוא רודף דהיינו 'באדם' – בשביל הצלת אדם הנרדף").

ב. הצלה ע"י פגיעה באברים ולא בנפש

שנינו בגמ' (סנהדרין עד,א): "רבי יונתן בן שאול אומר: רודף שהיה רודף אחר חברו להרגו ויכול להצילו באחד מאבריו ולא הציל (=אלא בנפשו) נהרג עליו". בגמ' למדו זאת מפסוק בפרשת משפטים (שמות כא,כב-כג) 'וכי ינצו אנשים ונגפו אשה הרה...ענוש יענש...ואם אסון יהיה ונתת נפש תחת נפש, עי"ש.

הרמב"ם למד דין הצלה באברים, בעקבות הספרי, מאותו פסוק שממנו הוא לומד היתר הצלה בכלל. וזו לשונו בהל' רוצח וש"נ (פ"א,ז-ח): "ואם יכולים להצילו באחד מאברי הנרדף... עושין... שנאמר 'וקצותה את כפה'... ענין הכתוב שכל החושב להכות את חברו הכיה הממיתה אותו מצילין את הנרדף בכפו של רודף".

אמנם דין הצלה באברים נאמר בגמ' בשם רבי יונתן בן שאול, ומשמע דחכמים פליגי עליה, ולדידם גם אם ניתן להציל באברים רשאים להרוג את הרודף! וכן כתב רש"י בדף נו,ב ד"ה נהרג עליו: "...אבל רבנן פליגי עליה ואמרי היתר גמור הוא". מ"מ הרמב"ם כרבי יונתן בן שאול שקיימת קדימות לחובת הצלה באברים.

ג. התגוננות הנרדף עצמו בלתי מוגבלת

המשנה למלך בהלכות חובל ומזיק (ת"י) חידש בשם הריב"ש סי' רלח שהנרדף עצמו יכול להתגונן ללא הגבלה, ומותר לו להציל את עצמו בנפשו של רודף ללא צורך

לתור אחר עדיפות באברים: "שדין זה לא נאמר אלא באיש אחר הבא להציל אבל הנרדף אינו מדקדק בזה".

הרב קוק כתב במשפט כהן (קלט) להסביר את ההבדל בין הנרדף עצמו למציל שלישי "דלגבי נרדף רחמנא שוויה לאין לו דמים, והוי כמו הותרה לגבי דחוייה, ואצל אחרים הוי רק דחוייה מפני חובת הצלת נפש הנרדף. וממילא כשאחר יכול להציל בא' מאבריו אין כאן היתר, אבל בנרדף הוי היתר כמלאכת שבת במקום פיקו"נ כשיש אפשרות לעשות ע"י גוי, למ"ד הותרה"

המשל"מ איננו יחידי בדבר זה, ורבו הדיונים בעקבותיו באחרונים.

על הפסוק "ויירא יעקב מאד וייצר לו" (בראשית לב,ח) כותב רש"י: "ויירא – שמא ייהרג, וייצר לו – שמא יהרוג הוא את אחרים". ומביא רבי אליהו מזרחי (הרא"מ) בשם התנחומא שחשש שמא יהרוג את עשו ויקללנו אביו. ומשמע דעל עצם הריגת האחרים לא חשש שהרי "הבא להרגך השכם להרגו" ואין מקום ל"מוסריות יתר". והקשה שם שמא האחרים נתכוונו להרוג לא את יעקב עצמו אלא את משפחתו וחבורתו ואז מעמדו רק כמציל, והיה לו לירא שמא יהרוג את האחרים גם אם יכול היה להציל באחד מאבריו? ואכן פירש שזו אכן כוונת המדרש: ביחס לאחרים היתה יראתו שמא יהרגם "ברוב בלבולו בשעת המלחמה" למרות שניתן להצילם באבריהם, וכן חשש שמא יהרוג את עשו, שבודאי התכוון להרגו אישית, ואזי אינו צריך לדקדק באברים, וטעם יראתו שלא יקללנו יצחק. משמע דס"ל כמשל"מ דלנרדף שרי להתגונן בנפשו בכל גווני.

חידוש מפליג שמענו בלבוש האורה (סם) שדחה את דברי הרא"מ ולדעתו גם אם באו הרודפים על עסקי אשתו ובניו, ואפי' עבדיו ובני ביתו, עדיין נחשב הכל כהצלה אישית, ולא כמציל מרודף, וא"צ להציל באברים דווקא ולכן לא חשש יעקב דבר כלפי האחרים. ענין זה נלמד שם מבא במחתרת דסברא היא שאדם מתגונן נגד הגנב גם כלפי בני משפחתו ולא רק להצלתו האישית. שמענו, איפוא, דסברת המשל"מ מורחבת גם לכל בני המשפחה וגם כלפיהם נאמר דאינו חייב "לעיין ולדקדק בדבר".

ד. מקור ל"משנה למלך" המתיר לנרדף להציל שלא באברים

חידושו של המשל"מ, עם היותו מסתבר והגון מסברא דהנרדף אינו יכול לדקדק בהתגוננותו, עדיין זקוק לחיזוק ולמצוא לו סמך ומקור בש"ס ובראשונים. אכן רבו האחרונים שנדרשו לענין ואעלה כאן אחדים מהם ואבואה בעקבותיהם.

הרב ישראל רוזן

המהר"ץ חיות לסנהדרין עד, א ציין כמקור את דברי הגמ' בברכות (סב, ב): "אמר רבי אלעזר: א"ל דוד לשאול מן התורה בן הריגה אתה שהרי רודף אתה והתורה אמרה הבא להרגך השכם להרגו, אלא צניעות שהיתה בך היא חסה עליך". והרי יכול היה דוד להציל עצמו באחד מאבריו של שאול כשנודמן לו במערה? וראיה למשל"מ שהנרדף אינו מוזהר בכך.

החזון איש (ח"מ סי' יז ס"ק ד) הביא ראיה למשל"מ מדברי הגמ' בסנהדרין פב, א "ולא עוד אלא שאם פירש זמרי והרגו פנחס – נהרג עליו, נהפך זמרי והרגו לפנחס – אין נהרג עליו שהרי רודף הוא". והקשה החזון"א: הרי זמרי יכול להציל עצמו בפרישה (כי אז פנחס היה "נהרג עליו") ולא גרע מיכול להנצל באחד מאבריו, ומדוע יפטר אם ייהפך ויהרוג את פנחס? אכן לשיטת המשל"מ ניתח דהנרדף (=זמרי) רשאי תמיד להגיב בטבעיות ובהתגוננות ואף להרוג ולא לדקדק באבריו. לכן אין דורשים ממנו אפי' לפרוש כדרך פשוטה להנצל.

חידש, איפוא, החזון"א סברא הגונה נוספת: אם לנרדף יש יכולת לפרוש מהזירה ועי"כ יפסיק להיות נרדף – דינו שוה כיכול להינצל באברים. אכן לו עצמו אין חובת דקדוק באברים וכנ"ל.

לענ"ד יש להביא ראיה נוספת למשל"מ מדין "בא במחתרת" ולראות כאן מקור לחידושו שהנרדף "אינו צריך לדקדק", וזאת בעקבות דברי החזון"א הנ"ל. ולכאורה בעה"ב תמיד יכול למנוע את ההריגה ע"י "פרישה", דהיינו ויתור על ממונו? ואמנם כל היתר בא במחתרת הוא מצד "ירדה תורה לסוף דעתו של אדם" שהוא בהול על ממונו ואיננו שקול באותה עת. מ"מ שמענו בהאי דינא מעין סברת המשל"מ שהנרדף "אינו מדקדק בדבר".

אחר כתבי זאת מצאתי בבית זבול לגרי"מ חרל"פ זצ"ל (ח"ב סי' ב) שהעיר על כך: "שלא מצינו כלל חילוקא גבי מחתרת בין יכול להצילו בא' מאבריו לבין אינו יכול". ותירץ הערה חמורה זו עפ"י המשל"מ, ואדרבה "מכאן נמצא מקור למה שמביא המשל"מ ובשו"ת חוות יאיר בשם הלבוש והצידה לדרך דהנרדף עצמו אינו מדקדק", ופירש שם שבבא במחתרת כל אדם הוא בבחינת "נרדף" ולא דוקא בעה"ב, שהרי לחותר יש מעמד "רודף" כי הוא מוכן להרוג את מי שיקרה בדרך ויפריע לו, וכל אדם בכלל ולא דוקא בעה"ב. וא"כ, מתרץ הגרי"מ חרל"פ, מכיון שלנרדף יש רשות להרוג בכל גווני לכן לא חילקו במחתרת בין יכול להציל באבריו. ובוה מיישב גם

מה שהרמב"ם כתב בהל' גניבה (פרק ט, ז) לענין בא במחתרת "ויש רשות להרגו" וכבר תמהו רבים מדוע אין דינו כרודף גמור שמצוה להרגו? אכן, הרשות להרגו היא כשניתן להצילו באחד מאבריו, עי"ש שהאריך. לפי דרכנו שמענו כי גם הרמב"ם יסבור כמשל"מ!

יתר על כן, שמענו כאן חידוש שאם ה'רודף' איננו מתכוון לפגוע במישהו ספציפי, אלא מעונין לפגוע בכל מי שיקרה בדרכו וינסה להפריעו, הריהו נחשב כ'רודף' את כל העולם'. כולם ייחשבו 'נרדפים' לגביו, וכלם יוכלו לפגוע בו לאו דוקא באחד מאבריו.

ה. דיון בסוגית 'אבנר בן נר' לפי המשל"מ

שנינו בסנהדרין מט, א: "א"ל (=שלמה) ליואב: מ"ט קטלתיך לאבנר? א"ל: גואל הדם דעשאל (=אחי יואב) הואי. [א"ל שלמה ליואב:] עשאל רודף (=אחר אבנר) הוה? א"ל: היה לו להצילו באחד מאבריו. א"ל: לא יכיל ליה. א"ל: השתא בדופן חמישית כיון ליה דכתיב 'ויכהו אבנר באחרי התנית אל החומש'... באחד מאבריו לא יכיל ליה? א"ל: ניזיל אבנר" (רש"י: "דינו של אבנר פטור אתה עליו"). והקשו לדעת המשל"מ שהרי אבנר היה הנרדף ויכול לפגוע בעשאל רודפו ופטור עליו, וחזרה הטענה על יואב מדוע הרג את אבנר?

מסוגיא דאבנר קשה גם לרמב"ם על מה שפסק (רוצח וש"נ א, יג) שביכול להציל בא' מאבריו "חייב מיתה ואין ב"ד ממיתין אותו" (=כלומר מיתה בידי שמים) ומדוע צדק יואב בהמתתו את אבנר? וכבר העיר על כך הראב"ד בהשגתו להל' מלכים פ"ט ה"ד "קשיא ליה אבנר".

כמה וכמה תירוצים נאמרו ביישוב המשל"מ מסוגית אבנר, וחלקם מתרצים גם את הקושיא על הרמב"ם שפטר את מי שלא דקדק באברים ממיתה בידי אדם.

א. בגליון מהרש"א לסנהדרין שם הביא בשם שו"ת חוות יאיר (סי' לא) דהטור בס' תכה פירש דעת הרמב"ם דאין ב"ד ממיתין אותו – דלית בית התראה, ולכן בן נח נהרג עליו בכה"ג כמפורש ברמב"ם הל' מלכים שם דבן נח א"צ התראה. וא"כ י"ל דאם המיתו ולא הציל באברים הוי כשוגג דגואל הדם יכול לפגועו, ויואב המית לאבנר מדין גואל הדם כמפורש הגמ' ולא כמיתת ב"ד. לפי"ז ניתן ליישב סוגיא

דאבנר גם למשל"מ שי"ל כי אמנם בי"ד לא ממיתין אותו אך גואל הדם רשאי לפגוע בו. וכן כתב בבית זבול הנ"ל, ח"ב סי' ב אות ו.

ב. במנחת חינוך (מצוה תר) יישב את הרמב"ם דיואב הרגו "מדין מלכות" ולא כמיתת בי"ד. נוכל להרחיב דבריו ולומר שתירוצו זה תקף גם ביחס למשל"מ; אמנם הנרדף רשאי להרוג את רודפו אך מדין המלכות ניתן להמיתו בשל כך.

ג. בכלי חמדה עה"ת (סוף שמות, הוספות מכן המתברר אות ד) דייק ברמב"ם "כל היכול להציל ולא טרח בכך" משמע שאם מוכח שטרח ודקדק דוקא להמיתו – חייב מיתת בי"ד גם למשל"מ, ולא רק מיתה בידי שמים. זו היתה טענת יואב כלפי אבנר שטרח להמית את עשאל אל החומש, ודקדק בכך, וא"כ היה לו לדקדק להצילו באבריו.

ד. בעל אור שמח על הרמב"ם (שם) תירץ דאבנר חייב מיתת בי"ד משום שעשאל היה "רודף ברשות", בתורת תכסיסי מלחמה ולימוד בני יהודה קשת. ("ישחקו הנערים לפנינו"). בכה"ג חייב היה אבנר להנצל רק באברים ולא בנפשו, וה"ז כזמרי שאילו נהפך והרגו לפנחס פטור אך אלמלא יכול היה להנצל באברים ונהפך והרגו לפנחס – חייב מיתה, דפנחס "רודף ברשות". גם תירוצו זה עולה יפה למשל"מ דבכה"ג פשיטא דאסור להורגו אם יכול להנצל באברים.

האור שמח נסתייע בירושלמי (סוטה פ"א) שאמרו "מפני מה נהרג אבנר? על שעשה דמן של נערים שחוק", והיינו שהתיר "משחקי מלחמה" ולפיכך עשאל רדפו ברשות ובעקיפין סיבב את מיתת עצמו בידי יואב משום שלא דקדק להכות את עשאל באבריו בלבד.

ו. האם הרמב"ם כ"משנה למלך"?

ראשית יש להעיר שאין מסתימת הרמב"ם כל ראייה דלא ס"ל כמשל"מ שכן בפרק א' מרוצח וש"נ מדובר רק על דין הצלה ("לא תעמוד על דם רעך") ולא הזכיר בפרק זה כלל הלכות התגוננות הנרדף (ודלא כמו שכתב ידידי הרב יעקב אריאל במאמרו בתחומין כרך י', עמ' 62 ואילך, "הגנה עצמית [ה'אינתיפאדה בהלכה]").

לעיל הובא בשם הגרי"מ חרל"פ בבית זבול שציין מקור למשל"מ מדינא ד"בא במחתרת" אליבא דרמב"ם שכתב "רשות ביד כל אדם להרגו" ולא חובה או מצוה, והעמיד דבריו ביכולים להצילו בא' מאבריו (וחידש שבענין הגנב במחתרת כל אדם הוא בבחינת נרדף). שמענו, איפוא, ששיטת הרמב"ם תואמת את המשל"מ.

עוד יש לצדד בראיות שהרמב"ם עולה בקנה אחד עם סברת המשל"מ, מהל' רוצח וש"נ (א,יג) שכתב "כל היכול להציל באבר מאבריו ולא טרח בכך אלא הציל בנפשו של רודף והרגו ה"ז שופך דמים וחייב מיתה אבל אין ב"ד ממיתין אותו". ותמהו רבים מנא ליה הא והרי בגמ' נאמר "נהרג עליו" וכבר השיגו הראב"ד בהל' מלכים (ט,ד) דלענין בן נח כתב ש"אם הרג רודף שיכול להצילו באחד מאבריו נהרג עליו משא"כ בישראל", וכתב הראב"ד "קשיא ליה אבנר". וראה שם בכס"מ וברדב"ז ונו"כ.

הגר"ש אייגר (דרוש וחינוך לכתובות לג, א מבן המחבר) מיישב את הרמב"ם עפ"י המשל"מ דהנרדף לעולם רשאי להתגונן ולכן הרודף נחשב "גברא קטילא", ולפיכך אף מי שיכול להצילו באברים – וחייב לעשות כן – אם הרגו פטור בידי אדם דגברא קטילא קטיל. אכן בן נח נהרג עליו דבן נח נהרג גם על הטריפה. והרי זה דומה להורג בשגגה ויצא מעיר מקלטו דרשות ביד גואל הדם להמיתו ולכן כל אדם אין חייבין עליו, והטעם דנחשב גברא קטילא מצד גואל הדם. למדנו, איפוא, שדעת הרמב"ם כמשל"מ שהנרדף אינו חייב לדקדק בהתגוננות באחד מאבריו.

ז. סיכום

- א. קימת חובה מן התורה להציל נרדף אפי' ע"י פגיעה בנפש הרודף. חובה זו היא מעבר לגדרי פיקוח נפש הכללי.
- ב. נחלקו תנאים האם מותר למציל להרוג את הרודף אם יכול להצילו באחד מאבריו. להלכה חייבים להציל באברים מלימוד הפסוקים.
- ג. קימת שיטה (ה'משנה למלך') שהסכימו לה רבים כי הנרדף עצמו רשאי להתגונן תמיד בנפש רודפו גם אם יכול להנצל באחד מאבריו. יש מקום להרחיב את מושג ה"נרדף" גם כלפי הצלת בני משפחתו, ולראות בכך התגוננות ולא הצלה.
- ד. ביחס לגנב ה'בא במחתרת' מצינו דעה שכל אדם נחשב ל'נרדף' ויכול תמיד לפגוע בחיי החותר. הטעם הוא כי הוא יעמוד על נפשו כלפי כל אדם. וא"כ כל מפגע שאיננו מתכון לנרדף ספציפי – כל העולם הם 'נרדפיו' וכולם יכולים להמיתו ולא לדקדק באברים.
- ה. יש לצדד ששיטת הרמב"ם כדעת המשנה למלך, להתיר הצלה והתגוננות בנפשו גם אם יכול להתגונן באברים.